

Izvorni naučni rad

UDK 371.214:811.163.4(497.16)'28

Novica VUJOVIĆ (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

novica.vujovic@fcjk.me

SAVREMENI ŠKOLSKI PROGRAMI U KONTEKSTU TRETMANA DIJALEKATSKIH SADRŽAJA

Osvrt na školske programe i udžbenike za crnogorski jezik u ovome radu sprovodimo iz ugla zastupljenosti i tretmana sadržaja iz crnogorskih govora ili tradicijskih elemenata ostvarenih na nekom od naših mikrodijalekatskih tipova. Držimo da crnogorski govori i dijalektološki i sociolingvistički i lingvokulturološki nacionalnoj kulturi nude važne informacije u mnogom pogledu, te ih treba vrednovati kao dio nematerijalnoga kulturnog dobra. Konstatujemo da reformisani najnoviji programi i udžbenici za crnogorski jezik u nas nude dragocjenu osnovu za vrednovanje i afirmisanje ovih sadržaja. Problem koji ovaj proces usporava jeste ostatak tradicionalističkoga pristupa crnogorskome jeziku i nestandardnim idiomima kako u crnogorskoj prosvjeti tako i u javnim nastupima u cjelini, pa se kao neophodnost nameće dobro koncipiran program edukacije i afirmisanja crnogorskih govora kao nematerijalnoga kulturnog dobra. K tome cilju obrazovno-vaspitni sistem ima temeljnu ulogu.

Ključne riječi: crnogorski jezik, crnogorski govori, obrazovno-vaspitni proces, udžbenici

Posljednjih se godina uvjeravamo u značajne reforme i promjene najbolje u programima i udžbenicima koji se u Crnoj Gori pišu za crnogorski jezik. U ovome se radu o najnovijim školskim programima i udžbenicima govori naročito spram njihove uloge, onako kako smo je mi razumjeli, u afirmisanju crnogorskih govora kao nematerijalnoga kulturnog dobra. Da se zapaziti da je iz najnovijih udžbenika i programa, ako ne u potpunosti a ono u najvećoj mjeri, uklonjen tradicionalistički pogled na crnogorski jezik, crnogorske govore, na teorije standardnoga jezika, na samu prirodu i funkciju jezika.

Nasljedja iz raznih etapa jugoslovenske federacije u kojima su zvanično negirani crnogorski govori kao produkti istorijskoga toka crnogorske kulture, kao nosioci prepoznatljivosti lokalnih tradicija na nivou mikrodijalekatskih

cjelina u nas – montenegrizika se još od 1960-ih postepeno oslobađa (Crnogorski jezik, 2021). Zvanične crnogorske institucije nauke i kulture (Đekonski, 2022) nijesu sistemski podsticale opis i afirmaciju crnogorske materijalne i nematerijalne kulturne baštine. Kad znamo da se kreiranje jezičke i kulturne politike ne odvija izvan konteksta opšte politike, posve je jasno zbog čega su crnogorska kultura, jezik i književnost u tim decenijama bili pod ideološkim konceptom serbokroatistike/srbistike. Taj se vrijednosni sistem posvjedočio i u opštem tretmanu jezičke norme, dijalekata i jezičke kulture u cjelini.¹ Otklonu od metodički loših a kulturološki štetnih rješenja u kojima je sve crnogorsko tretirano kao dio srpske kulture te osavremenjavanju programa i udžbenika, da to i istaknemo, doprinijela je promjena društveno-političkoga ambijenta u Crnoj Gori i povećanje svijesti o vrijednostima sopstvene kulture i tradicije. Ponajviše se u tome iskoraku prepoznaje pregalaštvo nove generacije naučnika i stvaralaca u crnogorskoj filologiji koja je na javnu scenu stupila bez potrebe da za svoj rad traži potvrde političkih centara izvan Crne Gore. Razvoj nauke podsticao je emancipatorski put crnogorskoga društva, no i pored te činjenice pred današnjim je našim društvom golem posao na edukaciji i afirmaciji kulturnoga nasljeđa u svim nivoima našega društva.²

Polazeći od poznate činjenice da je crnogorski jezik u svim svojim idiomima štokavski, dakle kako u organskim slojevima maternjeg govora učenika

¹ Od osobite je važnosti adekvatno razumijevanje odnosa *dijalekat* – *standardni jezik*, istorija toga pitanja i pojmovno-teorijska razmatranja. Decenijama je tokom XX vijeka odnos *dijalekat* – *standardni jezik* usmjeravan dominantno ideološkom pozicijom lingvističkih autoriteta i obrazovnim sistemom što nas je na ukupnom štokavskom prostoru dovelo do učvršćivanja *ideologije standardnoga jezika*. Ta *ideologija standardnoga jezika* na crnogorskom jezičkom prostoru imala je i kulturološki dalekosežno negativan uticaj zbog toga što je sve markantne opštercnogorske jezičke karakteristike bilo u vidu literature bilo u raznim prilikama javnih nastupa odlučno potcrtavala kao regionalizme, provincijalizme. S obzirom na to da opštercnogorskim markantnim jezičkim crtama nije bilo mjesta u službenoj upotrebi u ondašnjoj jugoslovenskoj federaciji, postepeno je kod govornih predstavnika iz Crne Gore razvijan osećaj inferiornosti zbog straha da će ih to kako govore obilježiti ih na loš način pred sagovornicima iz drugih sredina. O nekim primjerima preporuka da se tokom nastave prepoznaju neknjiževne forme i apsolutnoga „dejtstvovanja u pravcu književnoga jezika“ vidi u (Vujović, 2015).

² Kompleksnosti trenutnoga stanja u nas bili su svjesni i autori Zakona za zaštitu kulturnih dobara („Sl. list Crne Gore“, br. 49/10 od 13.08.2010), pa su kao jednu od važnijih pojedinosti istaknuli edukaciju, a u članu 76 toga zakona stoji: „Član 76 (1) Obrazovne ustanove su dužne da kroz nastavne i vannastavne programe razvijaju svijest o vrijednosti kulturnih dobara, kao plodnom izvoru saznanja, kreativnosti i inspiracija za sadašnje i buduće generacije, opasnostima i rizicima kojima su ona izložena, potrebi njihovog očuvanja, poštovanja i razumijevanja i koristima koje iz njih mogu proizaći“ (*Zakon o zaštiti kulturnih dobara* – <http://www.ckacg.me/materijal/Zakon%20o%20za%C5%A1titi%20kulturnih%20dobara%20Crne%20Gore.pdf> (20. februar 2023)).

tako i u sadržajima što ih škola kroz obrazovno-vaspitni proces daje na standardnome jeziku, raspravu o sadržaju crnogorskih programa i udžbenika za crnogorski jezik umjesno je otpočeti jednim po nastanku starim ali po utemeljenosti i danas vrlo upotrebljivim zaključkom:

„U poučavanju standardnog jezika nastavnik može uglavnom primijeniti tri slijedeća puta:

a) da od đaka u školi traži samo standardni jezik, a da dijalektizme ispravlja bez objašnjenja;

b) da od đaka u školi zahtijeva samo standardni jezik, koji naziva 'dobrim' jezikom, 'čistim' jezikom, dok dijalekat prikazuje kao 'iskvareni' jezik, 'loš' jezik, ismijava ga;

e) da od đaka u školi zahtijeva standardni jezik, ali da mu na razumljiv način uz pomoć socio-lingvističkih spoznaja objasni zašto to od njega traži“ (Kalogjera, 1965: 27).

Prethodni citat u kratkim rezovima precizno je naznačen pristup nestandardnome idiomu i jezičkoj normi u školskome/obrazovno-vaspitnome sistemu, pa smo ga gotovo u svim segmentima rasprave o najnovijim udžbenicima i programima u nas imali na pameti. Paralelno s poštovanjem filoloških uzročnosti nastojimo da sve glavnije odlike iz bogatoga korpusa tradicijske kulture Crnogoraca i primjere iz crnogorskih govora posmatramo u kontekstu članova Zakona o zaštiti kulturnih dobara (Zakon, 2010).

Za potrebe našega rada imali smo uvid i analizirali „Predmetni program Crnogorski-srpski, bosanski, hrvatski jezik i književnost (I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX razred osnovne škole)“ (Predmetni program, 2017).³ Riječ je o publikaciji koju izdaje važna institucija crnogorskoga prosvjetnog sistema, a u kojoj su istaknuti *ishodi učenja* i *didaktičke preporuke* kao osnova za realizaciju obrazovno-vaspitnog procesa za predmet Crnogorski-srpski, bosanski i hrvatski jezik i književnost. U ovoj publikaciji, pored ostaloga, daje se informacija o nazivu školskoga predmeta, pa čitamo: „Ministarstvo prosvjete i sporta *Rješenjem o utvrđivanju opšteg dijela javno važećeg obrazovnog programa za osnovno obrazovanje i vaspitanje*, broj: 01-5662, od 15. septembra 2011. godine, utvrdilo je naziv predmeta Crnogorski-srpski, bosanski, hrvatski jezik i književnost. Ministarstvo prosvjete *Rješenjem o utvrđivanju opšteg dijela javno važećeg obrazovnog programa za osnovno obrazovanje i vaspitanje*, broj: 023-475/2017-2, od 28. marta 2017. godine takođe je utvrdilo naziv predmeta Crnogorski-srpski, bosanski, hrvatski jezik i književnost“ (Predmetni program, 2017: 3).

³ Ovaj je program rezultat rada Komisije u čijemu su sastavu bili: dr Dušanka Popović, Nađa Durković, mr Dijana Laković te Jelena Gošović Perović.

Program je zasnovan na jasnim metodičkim principima i multidisciplinarnom sagledavanju vaspitno-obrazovnog procesa, a njime je opredijeljeno da se za nastavu ovoga predmeta odvoje 1382 časa podijeljena u tri ciklusa.

Preskočićemo mnoge pojedinosti iz ovoga programa koje su svakako značajne za druge vrste istraživanja, no za primarni cilj ovoga rada važno je u osnovnim crtama ukazati samo na nekoliko detalja. U određenju sadržaja predmeta programa navodi se i ovo: „Osim navedenih principa, u ovom programu, kao i u prethodnom (2011), uvažavaju se i principi teksta, standardnog jezika i posebnosti lokalnih govora, uočavanja, razumijevanja i povezanosti jezičkih nivoa, usmene i pisane jezičke produkcije učenika, kao i princip funkcionalnosti stečenih znanja“ (Predmetni program, 2017: 4).

Čitamo već u dijelu „Ciljevi predmeta“, u prvoj stavki ciljeva, pored ostaloga, da učenici „upotrebljavaju standardni jezik“ (Predmetni program, 2017: 5). U programu se, takođe, uz termin standardni jezik kroz didaktičke preporuke potencira razumijevanje pojma *nestandardni jezik* i onoga što on označava. Koriste se u nekim prilikama i termini *narodni jezik*, *lokalni govor*, *dijalekat*, *dijalektizam* te *dijalekatska odstupanja*.

Za dalju konkretizaciju spomenutoga programa za Crnogorski-srpski, bosanski, hrvatski jezik i književnost u vidu udžbenika možemo reći da oni u čije smo sadržaje imali uvid dosljedno prate postavke iz programa. Vrijedno je i načelno podšetiti na značaj udžbenika ovoga tipa: „Suvremeni udžbenici morali bi biti svojevrsan skup lingvokulturnih i sociolingvalnih cjelina koje imaju sociokulturnu informaciju, kao i kulturne uvjetne znakove koji rukovode komunikativnim načinom djelovanja govornika određenih jezika“ (Vasiljeva, 2022: 533). U udžbeniku *Moć jezika. Crnogorski-srpski, bosanski i hrvatski jezik za sedmi razred osnovne škole* (Nenadović i Strugar, 2019) uvodi se termin *lokalni govor* a na stranicama 131–139. opisuje se, definiše i u odnosu na lokalne govore na primjerima objašnjava službeni i standardni jezik. Dati su i primjeri leksički i drugi za prepoznavanje i identifikaciju idioma koji se uklapa u normu, kao i razna odstupanja od crnogorske jezičke norme. Udžbenici *Moć jezika* za naredne razrede, za osmi (Nenadović i Vešović-Ivanović, 2020) i deveti (Nenadović i Vešović-Ivanović, 2022), takođe su kompatibilni s predmetnim programom, te se u osmom razredu učenici upoznaju s terminima *dijalektizmi*, *idiomi* i *lokalizmi*. Kasnije, dakle u devetome razredu, učenici govore i uče o procesu standardizacije, nestandardnim jezičkim varijantama, ortografskoj i akcenatskoj normi. U dijelu koji se tiče naše teme ukorak s udžbenicima koji učenicima koriste za savlađivanje jezika idu i čitanke za sedmi (Vučković-Ćinćur i Kovačević, 2022), osmi (Kovačević i Vučković-Ćinćur, 2021) i deveti (Vukićević-Janković et al., 2021) razred. Čitanke su najviše potvrdā iz problematike kojom se mi bavimo dale u bogatim rječnicima manje

poznatih riječi i izraza koji su uvijek izdvojeni na kraju knjige. Nemali doprinos tih čitanki nalazimo u afirmaciji onih crnogorskih stvaralaca čije je književno djelo naslonjeno na neki od idioma našega jezika, što učenicima otvara mogućnost da tokom analize djela pažnju usmjere i na bogatstvo jezika kojim je ostvareno, povezujući ga s konkretnom lokalnom zajednicom i afirmišući osobenostima njihova govora kao vrijednost u domenu nematerijalne kulturne baštine.⁴

Uvidom u sadržaj publikacije *Predmetni program Crnogorski-srpski, bosanski, hrvatski jezik i književnost (I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX razred osnovne škole)* zapaža se da zbog kompleksnije situacije⁵ kod nas koja se tiče ovako neadekvatnog „dogovora“ o nazivu nastavnog predmeta ne možemo praviti analizu upotrebe imena službenog jezika u programu i da li se u takvim prilikama uz njega uvijek misli na sadržaj standardni jezik. Iskustva iz okruženja, konkretno uzimamo primjer hrvatskog osnovnoškolskog procesa, pokazuju da je kod Hrvata upravo takav slučaj, pa kad god se govori o hrvatskome jeziku misli se, u stvari, na standardni jezik a ne bilo koji drugi idiom.⁶

Iz publikacije *Predmetni program Crnogorski-srpski, bosanski, hrvatski jezik I, II, III i IV razred filološke gimnazije* (Predmetni program, 2020a)⁷, odnosno iz ciljeva⁸ koje postavlja da se u slučaju nekih od njih samo u najši-

⁴ Uz više drugih mogućnosti izbora, kao jedan od uzornih primjera navodimo književno djelo Novaka Kilibarde, u čije je osnove ugrađen banjski govor, govor pišćeva zavičaja, pa vrijedi pogledati (Miličić, 2016) i (Копривица, 2006).

⁵ Kompleksnost situacije proizlazi iz činjenice da mnogi subjekti društvenoga i političkoga životne Crne Gore i dalje ne prihvataju formalni i suštinski status i identitet crnogorskoga jezika i kulture, te je i sami naziv predmeta Crnogorski-srpski, bosanski, hrvatski jezik i književnost dobijen kao vid političkoga kompromisa.

⁶ Za hrvatski primjer dragocjene informacije donosi članak (Šimičić i Ćubelić, 2021). Sprovedena analiza daje sociolingvističku, sociopsihološku te različite formalnoobrazovne dimenzije problema o kojemu su autorke pisale.

⁷ Ovaj je program izradila komisija koju su činili: prof. dr Miloš Krivokapić, prof. Gordana Vučinić, prof. Ljerka Petković, te prof. dr Drasko Došljak.

⁸ „– razvijanje vještine izražavanja i sporazumijevanja;
– razvijanje četiri aktivnosti sporazumijevanja:
• slušanje (razumijevanje onoga što se sluša),
• govor (jasan, razumljiv i pravilan),
• čitanje (razumijevanje onoga što se čita),
• pisanje (shodno gramatičkoj i pravopisnoj normi, a u okviru različitih funkcionalnih stilova);
– sposobnost sporazumijevanja standardnim jezikom, uz primjenu njegovih principa i normi;
– ovladavanje fonetskim, morfološkim, sintaksičkim i leksičkim strukturama crnogorskog-srpskog, bosanskog, hrvatskog jezika;
– ovladavanje različitim stilskim obrascima i sposobnost adekvatne upotrebe funkcionalnih stilova prilikom govora i pisanja;
– razvijanje vještine komunikacije i mogućnosti da učenik utiče na svoju sredinu i da aktivno učestvuje u društvenome životu;

rem shvatanju njihovog područja može podrazumijevati uključivanje i dijalekatskih sadržaja. Štaviše, takav se cilj niđe jasno ne unosi kao dio ciljeva programa za crnogorski jezik. Dalje se, međutim, kroza strukturu publikacije i njezin sadržaj upotrebljavaju termini dijalekt, dijalektizmi, dijalektom pisani tekstovi, nestandardne jezičke varijante itd.

Predmetni program Crnogorski-srpski, bosanski, hrvatski jezik i književnost I, II, III i IV razred opšte gimnazije (Predmetni program, 2020b)⁹ u odjeljku će se nabrajaju ciljevi predmeta ne spominje se ništa što bi upućivalo na govore crnogorskoga jezika ili dijalekatsku bazu našega jezika. I u ovome je slučaju važno znati zadate ciljeve koje su autori unijeli u program.¹⁰

- razvijanje strategije samostalnog rada, odnosno osposobljavanja za permanentno učenje;
- podsticanje učenika da učestvuju u svim oblicima vannastavnih aktivnosti i takmičenja, da sarađuju u medijima;
- podsticanje talentovanih učenika da sami stvaraju književnoumjetničke tekstove;
- razumijevanje osobenosti svog jezika, kao i uočavanje sličnosti i razlike sa srodnim jezicima koje govori više različitih nacija, obilježavajući lični, nacionalni i državni identitet svake od njih;
- razvijanje jezičke tolerancije, uvažavanje drugih jezika i jezika manjina;
- osposobljavanje za korišćenje tehničko-informatičke pomoći prilikom prikupljanja, organizovanja i saopštavanja informacija;
- razumijevanje moći medija i sticanje kritičkog odnosa prema njima;
- razvijanje informacione i medijske pismenosti učenika“ (Predmetni program, 2020a: 3–4).

⁹ Ovaj je program izradila komisija koju su činili: prof. dr Vesna Vukićević-Janković, mr Anka Vučinić-Gujić, Gordana Vučinić, Ljerka Petković te mr Maja Sekulović.

¹⁰ „– stiče pozitivan odnos prema crnogorskom jeziku postajući svjestan da je jezik najvažniji dio kulturne baštine i najvažnija osnova čovjekovog identiteta;

- razvija četiri aktivnosti sporazumijevanja:
 - slušanje (razumijevanje onoga što se sluša);
 - govor (jasan, razumljiv i pravilan);
 - čitanje (razumijevanje onoga što se čita);
 - pisanje (shodno gramatičkoj i pravopisnoj normi, a u okviru različitih funkcionalnih stilova);
- aktivnim slušanjem i čitanjem osposobljava se da na osnovu tekstova vrši izbor činjenica, izvodi zaključke, nadograđuje i kritički vrednuje tekst i predstavlja ideje na različite načine;
- jezičkim aktivnostima podstiče razvoj aktivnog rječnika i stiče naviku i potrebu za čitanjem;
- na primjerima raznovrsnih neumjetničkih i umjetničkih tekstova formira potpunu sliku o fonetskim, morfološkim, sintaksičkim i leksičkim strukturama crnogorskog jezika;
- ovladava različitim stilskim obrascima i stiče sposobnost odgovarajuće upotrebe funkcionalnih stilova prilikom govora i pisanja;
- razvija kompetencije razumijevanja i stvaranja tekstova različitih vrsta i struktura sa različitim svrhom i namjenom;
- osposobljava se za razumijevanje, interpretiranje i vrednovanje književnog teksta sa ciljem ličnog razvoja, sticanja i razvijanja znanja i stavova, kao i vlastitog stvaralaštva;
- na odabranim primjerima iz crnogorske i svjetske književnosti upoznaje osnovne književnoteorijske tokove i razvoj žanrovskih oblika, kao i stvaralačku i umjetničku ulogu jezika;

U strukturi programa i u njegovu sadržaju posvjedočena je upotreba termina dijalekt, dijalektizmi, lokalizam, regionalizam, nestandardni jezički varijeteti, nestandardni izrazi lokalnoga govora i sl. Značajno je što se u ovome programu kao cilj daje i to da učenici razvijaju lični i nacionalni kulturni identitet, a unutar takvoga cilja mnoštvo je potencijala za edukativne programe i projekte a koje bi učenici realizovali s osloncem na crnogorsku nematerijalnu kulturnu baštinu. Dijalekti i predstavljaju pravu riznicu sadržaja za jezička i druga proučavanja te u duhu mjerila i kriterijuma savremenih civilizacija riznicu sadržaja za afirmisanje identitetskih, kulturnih, etnoloških i drugih karakteristika. Primjećuje se da se vrlo često jezička norma, preciznije njezin dio koji se tiče akcenata, određuje kao *pravilna akcentuacija*, tako je i s drugim nivoima jezičke norme koji se na više mjesta u tekstu programa preciziraju kao *jezička pravilnost*.

Od srednjoškolskih udžbenika za jezik za ovu smo priliku izdvojili *Crnogorski jezik za prvi razred gimnazije* (Čirgić i Šušanj, 2020), *Crnogorski jezik za II razred gimnazije* (Čirgić i Šušanj, 2019), *Crnogorski jezik za treći razred gimnazije* (Čirgić i Šušanj, 2021a) te *Crnogorski jezik za četvrti razred gimnazije* (Čirgić i Šušanj, 2021b).

U udžbeniku za prvi razred gimnazije nalazimo i članke o jezičkome normiranju/standardizaciji jezika unutar kojih se objašnjavaju i prilike na širem štokavskom području, zatim slijede jedinice o teritorijalnome raslojavanju jezika, s pojmovima *dijalekt*, *govor*, *izoglosa*. Učenik pravi razliku između govora i dijalekta, a saznaje da crnogorski govori spadaju među najproučenije u slovenskome svijetu. Svaki se od tih segmenata potkrepljuje citatima iz knji-

-
- stiče sposobnost saznanog, etičkog i estetskog vrednovanja književnih djela, te razvija kritičko mišljenje i literarni ukus; povezuje vlastito iskustvo i iskustvo književne fikcije;
 - proučavanjem istorijskog razvoja jezika i periodizacije književnosti razumije opštekulturno nasljeđe i razvija lični i nacionalni kulturni identitet;
 - razvija vještine komunikacije i uspješno se socijalizuje (razmjenjuje ideje, mišljenja, iskustva, osjećanja s drugima u različitim kontekstima), razvija sigurnost i samopouzdanje kao i spremnost na saradnju i timski rad;
 - usmjerava se na uvažavanje sagovornika i kulturu dijaloga;
 - učestvuje u različitim nastavnim interakcijama kojima se podstiče individualnost i inicijativnost;
 - razvija osjetljivosti za potrebe drugih i prihvata različitosti;
 - pronalazi u različitim izvorima sadržaje i informacije o kojima kritički promišlja, procjenjuje njihovu pouzdanost i korisnost, prepoznaje kontekst i namjeru autora, samostalno rješava probleme i donosi odluke;
 - postaje svjestan mogućnosti uticaja na svoju sredinu i društveni život i formira građansku svijest;
 - razvija strategije samostalnog rada čime se osposobljava za permanentno učenje“ (Predmetni program, 2020: 5).

ga ili adekvatnim ilustracijama. Za drugi razred gimnazije u gorespomenuto-me udžbeniku za jezik predviđena je jedinica koja učenike informiše i vodi kroz proces standardizacije crnogorskoga jezika, kao i jezičkih prilika u XXI vijeku.

Dakle, bez pretendovanja na iscrpnost i svakako sa sviješću da bi se u čitanju ovih programa i udžbenika moglo izdvojiti za metodičare i učesnike u prosvjetno-pedagoškom procesu mnoštvo drugih vrijednosti, ovđe se ograničavamo na konstataciju da su programi, kao i udžbenici što su rađeni prema načelima i ciljevima tih programa, obezbijedili dragocjenu osnovu s koje se može mnogo uraditi u pravcu izučavanja i afirmacije dijalekatskoga sadržaja crnogorskoga jezika, odnosno najšire nematerijalne kulturne baštine. Smatramo da ni u jednome ciklusu obrazovno-vaspitnog procesa u nas nastavnik ne bi smio zanemarivati dijalekatske sadržaje, osobito ne da idealizovanjem standardnoga jezika i njegova statusa kod učenika razvija negativan stav prema idiomima autentičnim za njih lično i porodice ili šire zajednice iz koje dolaze. Naprotiv, dijalekatska leksikografija, na primjer, donosi cijelo bogatstvo građe koju treba uz kreativan i afirmativan pristup uključivati učeničke programe, kulturnoumjetničke manifestacije, festivalske programe i projekte koje bi škola realizovala na nivou lokalne zajednice u kojoj i funkcioniše. Poznato je odavno da se dijalekatskim monografijama i rječnicima funkcionalnost i određuje prema obimu (leksičkoga) materijala koji je izvorno svjedočanstvo „lokalnog govora, odnosno života u određenoj sredini“ (Ćupić, 1989: 33–34).¹¹

Mnogi su vidovi tradicija koji čine specifičnost crnogorskoga tradicijskog bića pogodni za upis u registar nematerijalnih kulturnih dobara¹² a koji

¹¹ Kad su konkretno dijalekatski rječnici u pitanju bogatstvo leksike datoga govora „bi trebalo da mu je jedan od prvih zadataka. A koliko će dati i druge leksike, dakle one koja je govoru poznata ali ne pripada samo njemu, to je pitanje koncepcije i cilja leksikografskog djela. To znači da dijalekatski rječnik treba prvenstveno da bude diferencijalan u odnosu na jezik kojemu govor pripada (bilo na književni jezik, bilo u odnosu na okolne govore), naročito ako se govori o posebnim značenjima koja lekseme imaju u govoru. Takav rječnik ne bi bio dovoljno funkcionalan ukoliko ne bi obradio i onomastičku građu, makar njen najglavniji dio (glavne toponime, hidronime i antroponime, makar)“ (Ćupić, 1989: 34).

¹² Brojne su lokalne ili opšecrnogorske tradicije iz crnogorske duhovnosti i kulture (običaji iz porodičnoga života, radnje i obredi bilo da se tiču tjelesnoga ili duhovnoga bića crnogorskog čovjeka kroz vrijeme itd.) ako nijesu monografski opisane i u autentičnome vidu sačuvane, uglavnom mogu rekonstruisati, a i u identitetu tih sadržaja značajan je elemenat crnogorski jezik. Uzmimo, na primjer, crnogorsku tužbalicu o kojoj postoji monografija novijega datuma (Ćirgić, 2016), a uz tužbalicu ide i lelek, dok bi se u širem zahvatu ovo pitanje sagledavalo kroz višedisciplinarni pristup i sigurno da naše antropologe, etnologe, kulturologe i ostale inspiriše cio registar radnji i vjerovanja u vezi sa kultom mrtvih. Osobito kad znamo da: „Kult mrtvih ne samo da je bio jako izražen u tradicijskoj kulturi Crnogoraca nego je, u nešto drukčijem vidu, dosta izražen i danas, a relikti toga kulta više su nego evidentni“ (Ćirgić, 2018: 218).

samim tim zaslužuju i više prostora u obrazovno-vaspitnome procesu. Temeljno je pitanje u vezi s takvim sadržajima jesu li oni zabilježeni i publikovani u autentičnome jezičkom liku u kojemu su u narodu nastali i trajali.¹³

Formulišući ovaj zaključak imamo na umu i to da je nastavniku ostavljena takva sloboda da dio programa može sam kreirati, pa tu vidimo priliku da se kreativnost učenika, nastavnika, ali i NVO sektora, umjetnika i lokalne zajednice manifestuje kroz programe i projekte u koje bi bili uključeni elementi nekoga od crnogorskih govora. Pritom se otvara čitav horizont mogućnosti upotrebe ovih elemenata, bilo u formi umjetničke obrade preuzete iz lijepe književnosti, bilo u formi folklornih ostvarenja ili produkata tradicijske kulture,¹⁴ bilo kroz afirmaciju kakvog lokalnog običaja, ili u izvornom liku autentičnih govornih predstavnika, što, razumije se, zavisi od kreativnosti i motivacije realizatora tih projekata. Danas je i te kako olakšana priprema ovakvih programa u prvom redu zbog napredne tehnike i raznih alatki za snimanja, online emitovanja, emitovanje preko jutjub-kanala itd. Na taj su način programi praktično u trenutku premijernog prezentovanja dostupni ogromnome broju ljudi. Proces o kojemu govorimo i pored preduslova u pogledu reformisanih programa i udžbenika ne ide tako brzo, a rezultati koje imamo iz neposrednoga razgovora sa studentima i jedne kvantitativno-kvalitativne analize¹⁵ stavo-

¹³ Tokom zapisivanja narodnih poslovice, pjesama, priča itd. od informatora na terenu obaveza je zapisivača da takvu građu donesu jezički nefalsifikovano. Kao primjer pouzdanoga rada možemo istaknuti Miliju Stanića i njegov *Uskočki rečnik*: „Бљѣжи, ма҃гло, ма҃гарнице | Ёто пона низ Барице | Ћѣ те стї҃гне, да те шї҃нѣ | Ћѣ по҃чинѣш, да по҃гинѣш“ ili „На алату, вѣс љ чисту злѣту“ (Станић, 1990) i brojne druge primjere narodnih pjesama i poslovice iz te Stanićeve knjige.

¹⁴ U duhu meritornog pristupa tradicijskoj kulturi i brojnim produktima crnogorskog tradicijskog nasljeđa nastala je monografija *Natprirodna bića u tradicijskoj kulturi Crnogoraca* (Čirgić, 2018). Vidljivo je iz sadržaja te monografije kako je golem dio crnogorskoga nasljeđa zapušten i u naučnim i kulturnim krugovima zanemaren. Značaj te monografije prepoznali smo, pored svih drugih kvaliteta, u tome što Čirgić „razobličava neke netačne i naknadne interpretacije o đavolu, mogilama, vješticama, čumi, gašenju ugljjevlja, vjedogonjama, vilama i dr. Argumetnovano obrazlaže da se jedan vrijedni dio našega nasljeđa neprekidno, nerijetko bez otpora, narušava i izmješta iz tradicije kojoj izvorno pripada (navodi se kao jedan od takvih primjera kult Sv. Vladimira u kojemu su za krstom išli i muslimani i hrišćani što je prekinuto izgradnjom limene crkve na Rumiji). Sve su ovdje objavljene analize plod adekvatnoga čitanja materijala (Vuka Karadžića, Vuka Vrčevića, J. Cvijića, P. A. Rovinskog, Radoja i Danila Radojevića, V. Čajkanovića, Dž. Dž. Frejzera, Sretena Petrovića, J. i L. Vukmanovića i dr.) a svakako i autorove upućenosti da iz govora informatora s raznih terena Crne Gore izdvoji što vrijedno za ovu problematiku“ (Vujović, 2019). Upotrebljivost je sadržaja ove monografije velika i izvan naučnih rasprava, te bismo i u crnogorskom školstvu i vannastavnim aktivnostima učenika, projektima raznih kulturnoumjetničkih udruženja, NVO aktivista te lokalne zajednice upravo neke od primjera iz knjige preporučili za kreativno popularizovanje naše nematerijalne kulturne baštine.

¹⁵ Time smo se detaljnije bavili u doktorskoj disertaciji *Crnogorski govori kao nematerijalno kulturno dobro*, konkretno u poglavlju „Stavovi crnogorskih studenata o dijalekatskim

va studenata o dijalekatskim sadržajima sugerišu nam da je pred crnogorskom prosvjetom i kulturom još puno poslova s područja edukacije mladih ka upoznavanju i prihvatanju nestandardnih idioma i organskoga jezičkog sadržaja kao lingvokulturoloških vrijednosti mikrodijalekatskih cjelina. Srećnu okolnost pri otpočinjanju ovih aktivnosti vidimo u mogućnosti učenja iz praktičnih iskustava na zaštiti velikoga broja govora koje su minulih petnaestak godina realizovale hrvatske kolege. Lingvokulturološka dimenzija ovoga pitanja u pristupu hrvatskih jezikoslovaca i ovako se da konkretizovati: „Uvrštavanje pojedinoga govora na Listu znak je da je lokalna zajednica prepoznala svoj govor kao važan element svojega identiteta te da će nastojati prenijeti ga na mlađe generacije i tako očuvati njegov kontinuitet, prijenosom sa starijih na mlađe. (...) Iskustvo je pokazalo da je, nakon što se država institucijski počela baviti zaštitom, bolje rečeno prepoznavanjem i očuvanjem govora kao kulturnoga dobra, došlo do sustavnoga praćenja i rada na očuvanju mjesnih govora. Mjesnim se govorima ne bave više samo zaljubljenici u svoj kraj i govor (iako većinom oni na svojim leđima nose sve administrativno-organizacijske korake u očuvanju govora), nego su govori postali nezaobilazan dio identiteta mnogih, dio kojega se ne srame, dapače, dio identiteta koji se sa pravom i ponosom ističe“ (Jezik kao baština, 2023).

Razlike između standardnoga crnogorskog jezika i govora učenikā postoje, njih su metodičari i stručnjaci za prosvjetno-pedagoški rad opisivali i ranije, međutim ne nalazimo mnogo adekvatnih rješenja kako da se te razlike prevaziđu: da se prebrode tako da učenici nesumnjivo ovladaju jezičkom normom i budu svjesni njezine uloge u društvu, ali da ne potiru bilo koji dio svojega zavičajnog govora zbog toga što ih je škola neosnovano okrenula protiv takvih sadržaja kao neprestičnih i manje vrijednih. Imajući to na umu, u izdanjima crnogorskih institucija kakve su Zavod za udžbenike i nastavna sredstva i Zavod za školstvo pregledali smo istraživačke radove na ovu temu rađene. Izdvojila se publikacija *Naša škola: dijalekatska odstupanja u govoru učenika osnovnih škola na području starijih crnogorskih govora* (Popović, 2010). Autorka Dušanka Popović bilježila je govor učenika na prostoru za koji se opredijelila da ispituje, dok je među tim, kako ih naziva, starijim crnogorskim govorima najviše pozornosti usmjerila na govor Zete i govor Bijeloga Polja. Za ovaj vid istraživačkoga rada najvažnije je definisati autentičnoga govornika, te je izbor načinjen tako da je autorka obišla, kako ističe u objašnjenju metodologije, po jednu seosku i jednu gradsku školu u Zeti i Podgorici, odnosno u Bijelome Polju (Popović, 2010: 7). Kao instrumenti u istraživanju

sadržajima“, str. 96–107, Institut za jezikoslovlje Fakulteta humanističkih nauka Univerziteta u Katovicama, 2023.

korišćeni su opservacije časova, intrjui s nastavnicima, audio zapisi govora učenika i njihovi pisani radovi (Popović, 2010: 7).

Analizom tako prikupljene građe autorka registruje, pregledno navodi primjere te objašnjava odstupanja u govoru učenika od jezičke norme. Primjeri odstupanja od jezičke norme, da to i istaknemo, pregledno su navedeni po školama, odnosno prema uzrastu učenika. Istraživanje je Dušanke Popović kroz rezultate i izvedene zaključke olakšalo kontekstualizaciju naše teme za nivo cijeloga društva, a cilj ovoga rada u pravcu što hitnijega pravnog definisanja i državnom kulturnom strategijom afirmisanja crnogorskih govora kao nematerijalne kulturne baštine – poduprlo je najsvježijim činjenicama iz škole. Upoznajući korisnika istraživanja s metodologijom rada, autorka kaže i ovo: „Dijalekatsko izražavanje ne treba zanemarivati u školi. Naprotiv, ono pokazuje i dokazuje bogatstvo jednog jezika i dobra je osnova za naporedno izučavanje standardnog jezika. Taj, uslovno rečeno, problem, prevazilazi se organizacijom nastave koja uvažava sve što smo naprijed naveli (dijalekat kao bogatstvo jezičkog izraza, emotivnu povezanost učenika sa govorom koji donose od kuće sl.), kao i izradom diferencijalne gramatike. Nastavnici treba da afirmišu dijalekatsko izražavanje, a da bi to postigli, moraju biti dijalektološki obrazovani. Izražavanje učenika na vlastitom dijalektu neće biti smetnja u radu nastavnika, ukoliko dijalekat shvati kao prilog bogatstvu standardnog jezika, posebno u pogledu leksike“ (Popović, 2010: 6). Po svemu sudeći, u obrazovno-vaspitnome procesu kroz osnovnu i srednju školu učenici izgrađuju ili ovladavaju *jezičkom kulturom*, no ni u jednome shvatanju toga cilja a još manje u realizaciji u učionici ne smije se insistirati na tome da jezička kultura znači a priori negiranje i potiskivanje lokalne leksike, mikrodijalekatskih frazema ili sintakse, što je još neprihvatljivije – vrijednosno je smještati u korpus kulture nižega reda.

Odstupanja od standardnoga jezika koja je autorka registrovala u govoru učenika potvrđuju one osobine koje su već bile poznate u dijalektološkoj literaturi o prodružju s kojega učenik dolazi. Međutim, zatečeno stanje u crnogorskim školama posvjedočilo je da što kao rezultat škole, medija, što društveno prihvatljivih stavova o jezičkoj normi i dijalektima i sl. imamo kao rezultat to: „da su ove razlike u govoru učenika manje frekventne u odnosu na opisane narodne govore, te da su, uprkos sličnosti u odstupanju, neke pojave iz govora učenika potpuno nestale“ (Popović, 2010: 67). S gledišta zaključka o gubljenju nekih crta zavičajnoga govora iz govora učenika, vrijedno je podсетiti na jedno još ranije zapažanje filologa: „Данас је тешко и дијалектологу да пронађе типичне особине које су карактерисале говор претходне генерације“ (Пецо, 1985: 65).

Neodvojivo od ovoga temeljnog zato što onemogućava kulturološki i suštinski iskorak ka prihvatanju dijalekata prema njihovoj stvarnoj vrijednosti unutar crnogorske baštine – jeste pitanje raskida s nasljeđem u prosvjetnoj praksi će neki nastavnici i uprkos reformisanim programima, posve jasnoj situaciji u recentnoj jezikoslovnoj literaturi i dalje se u predstavljaju sadržaja crnogorskih govora metodički oslanjaju na tradicionalističke stavove iz epohe srpskohrvatske/srpske jezičke politike. „No ne treba kriviti one koji možda imaju takav stav. On je uvelike posljedica nečega što možemo nazvati ideologija ili kultura standardnoga jezika, a za takve su stavove u velikoj mjeri krivi upravo sami lingvisti, koji u medijima pokušavaju uvjeriti ljude da ne znaju što koja riječ znači, da su zaboravili svoj jezik, koji objašnjavaju što je jedino 'pravilno'“ (Kapović, 2010: 10–11).

Najšire posmatrano, ma koliko programi i udžbenici za crnogorski jezik bili osavremenjeni, emancipatorski proces znatno usporavaju dva u široj ideološko-političkoj perspektivi kreirana tipa negatora crnogorskoga jezika: za jedne je riječ o „političkome“ jeziku,¹⁶ dok su za druge opštecrcnogorske jezičke crte potvrda nacionalizma.¹⁷ Odsustvo naučne utemeljenosti u osnovi je ova dva pristupa, međutim tu važnu karakteristiku i jedni i drugi prikrivaju strategijom medijskoga djelovanja radi zbunjivanja struke i crnogorske javnosti u cjelini. Stanje se usložnjava i sve većim obimom sadržaja koji se prezentuju posredstvom internetskih platformi i medija za čije naučno nepouzdanost i nedobronamjerne sadržaje o crnogorskom jeziku i kulturi važeća kulturna i identitetska politika zvaničnih institucija u nas nerijetko nema mehanizme adekvatnoga odgovora.

Razumijevajući načelno i u detaljima sve rečene pojedinosti po kojima naša sociolingvistička, društveno-politička i prosvjetna situacija jeste kompleksna – krajnje je opravdano edukaciju postaviti na visoko mjesto prioriteta u poslovima zaštite crnogorskih nematerijalnih dobara, osobito crnogorskih govora, njihova opisa i utvrđivanja autentičnosti. I realizovati je uz pomoć naprednih komunikacijskih alata i platforma savremenoga svijeta kako bi mla-

¹⁶ Dio srbista poput Slobodana Remetića, Miloša Kovačevića i dr. naučni diskurs prilagođavaju svojim političkim stavovima o nepostojanju bosanskoga, crnogorskog i hrvatskoga jezika te uvode podjelu na lingvističke jezike, za njih je to srpski, i političke jezike, za njih su to svi štokavski jezici izuzev srpskoga.

¹⁷ Takvome predstavljenju crnogorske jezičke norme najviše su doprinijeli tekstovi Rajke Glušice. Teško je naći kakvu metodičnost ili usklađenost u tome pristupu: i kad je, recimo, u tim tekstovima prihvaćen naziv crnogorski jezik, vidljivo je bilo iz onoga što je nuđeno kao argumentacija da se ne poznaje sistem toga jezika, osobito one opštecrcnogorske crte; da bi se došlo do faze u kojoj su, po mišljenju te autorke, svi standardni štokavski jezici nenaučne i nacionalističke tvorevine, a kad je Crna Gora u pitanju opredjeljuje se za ijekavsku varijantu srpskohrvatskoga/srpskoga jezika.

dim generacijama bila što dostupnija. Najbitniji dio toga procesa sprovodiće se kroz obrazovno-vaspitni sistem, a savremeni crnogorski školski programi i udžbenici koji su po njima rađeni, da time i zaključimo, obezbijedili su vrijedan osnov.

Bibliografija

- *Crnogorski jezik 1768–2020: bibliografija* (2021). Podgorica i Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost i Narodna biblioteka „Radosav Ljumović“.
- Čirgić, A. (2016). *Crnogorska usmena tužbalica*. Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost.
- Čirgić, A. (2018). *Natprirodna bića u tradicijskoj kulturi Crnogoraca*. Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost.
- Čirgić, A. i Šušanj, J. (2019). *Crnogorski jezik za II razred gimnazije*. Podgorica: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Čirgić, A. i Šušanj, J. (2020). *Crnogorski jezik za prvi razred gimnazije*. Podgorica: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Čirgić, A. i Šušanj, J. (2021a). *Crnogorski jezik za treći razred gimnazije*. Podgorica: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Čirgić, A. i Šušanj, J. (2021b). *Crnogorski jezik za četvrti razred gimnazije*. Podgorica: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Čupić, D. (1989). „Dijalekatski rječnici u odnosu na druga leksikografska djela“, *Hrvatski dijalektološki zbornik*, br. 8, str. 33–40.
- Đekonski, M. (2022). „Udio nacionalne akademije u definisanju jezičkoga identiteta u Crnoj Gori“. u: Vujović, N. (ur.) *Cetinjski filološki dani III*. Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost i Univerzitet u Kansasu, str. 149–158.
- *Jezik kao baština. Hrvatski govori kao nematerijalna kulturna baština*. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje (<https://jezik.hr/jezik-kao-bastina.html>) [1. 10. 2023]
- Kalogjera, D. (1965). „O odnosu regionalni dijalekat – standardni jezik“. *Jezik*, br. 13, 1965, 27–30.
- Kapović, M. (2010). *Čiji je jezik*. Zagreb: Algoritam.
- Копривица, J. (2006). *Речник говора Бањана, Грахова и Опутних рудина*, посебна издања. Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности.
- Ковачевић, Lj. i Vučković-Ćinćur, R. (2021). *Čitaj hrabro i govori slobodno*, čitanka za osmi razred osnovne škole. Podgorica: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

- Miličić, B. (2016). *Rječnik književnoga djela Novaka Kilibarde*, Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost.
- Nenadović, D. i Strugar, M. (2019). *Moć jezika. Crnogorski-srpski, bosanski i hrvatski jezik za sedmi razred osnovne škole*. Podgorica: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Nenadović, D. i Vešović-Ivanović, A. (2020): *Moć jezika. Crnogorski-srpski, bosanski i hrvatski jezik za osmi razred osnovne škole*. Podgorica: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Nenadović, D. i Vešović-Ivanović, A. (2022). *Moć jezika. Crnogorski-srpski, bosanski i hrvatski jezik za deveti razred osnovne škole*. Podgorica: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Пецо, А. (1985). *Стазама нашега језика*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Popović, D. (2010). *Naša škola: dijalekatska odstupanja u govoru učenika osnovnih škola na području starijih crnogorskih govora*. Podgorica: Zavod za školstvo.
- *Predmetni program Crnogorski-srpski, bosanski, hrvatski jezik i književnost* (I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX razred osnovne škole) (2017). Podgorica: Zavod za školstvo.
- *Predmetni program Crnogorski-srpski, bosanski, hrvatski I, II, III i IV razred filološke gimnazije* (2020b). Podgorica: Zavod za školstvo.
- *Predmetni program Crnogorski-srpski, bosanski, hrvatski jezik i književnost I, II, III i IV razred opšte gimnazije* (2020b). Podgorica: Zavod za školstvo.
- Станић, М. (1990). *Ускочки речник*, књ. 1. Београд: Научна књига.
- Šimičić, L. i Ćubelić, M. (2021). „Između standardnog varijeteta i lokalnih govora: jezične prakse osnovnoškolaca u Makarskom primorju“. *Filologija*, br. 76, str. 201–251.
- Vasiljeva, Lj. (2022). „Udžbenik kao važno sredstvo upravljanja nastavnim procesom (na primjeru udžbenika Crnogorski jezik za gimnazije)“. u: Vujović, N. (ur.) *Cetinjski filološki dani III*. Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost i Univerzitet u Kansasu, str. 531–538.
- Vučković-Ćinćur, R. i Kovačević, Lj. (2022). *Čitaj i uči da voliš*, čitanka za sedmi razred osnovne škole. Podgorica: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Vujović, N. (2015). „Dijalekatski rječnici i njihov značaj“. *Lingua Montegrina*, br. 15, str. 35–45.
- Vujović, N. (2019). „Natprirodna bića u tradicijskoj kulturi Crnogoraca“. *Analitika*, 14. februar 2019. <https://www.portalanalitika.me/clanak/326106--natprirodna-bica-u-tradicijskoj-kulturi-crnogoraca> [15. 10. 2023]

- Vukićević-Janković, V. et al. (2021). *Razigraj riječ*, čitanka za deveti razred osnovne škole. Podgorica: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- *Zakon za zaštitu kulturnih dobara* (2010). „Sl. list Crne Gore“, br. 49/10 od 13. 08. 2010.

Novica VUJOVIĆ

MODERN SCHOOL CURRICULA IN THE CONTEXT OF DIALECTOLOGY CONTENT

In this paper, we review school curricula and Montenegrin language textbooks from the point of view of representation and treatment of Montenegrin dialects or traditional elements content implemented in one of our micro-dialect types. We believe that Montenegrin dialects, in terms of dialectology, sociolinguistics, and linguistic culture, offer important information to the national culture in many respects, and that they should be valued as part of the intangible cultural heritage. We state that the reformed latest curricula and Montenegrin language textbooks offer a valuable basis for evaluating and affirming these contents. The problem that slows down this process relates to the remaining traditionalist approach to the Montenegrin language and non-standard idioms both in Montenegrin education system and in public discourse as a whole, so well-conceived curricula and affirmation of Montenegrin dialects as intangible cultural heritage is imposed as a necessity. In this endeavour, the educational system has a fundamental role.

Key words: *Montenegrin language, Montenegrin dialects, educational process, textbooks*